

20.

BEOGRADSKI UNIVERZITETSKI PROFESORI I DRUGI SVETSKI RAT¹

Dragomir Bondžić

UDK: 378.4(497.11 Beograd)"1941/45"

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Sažetak: U radu se predstavljaju najkarakterističniji stavovi istaknutih beogradskih univerzitetskih profesora prema Drugom svetskom ratu, okupaciji, Nemačkoj, fašizmu, antifašizmu i sukobljenim vojskama i ideologijama u Srbiji. Nekoliko profesora je tokom rata aktivno učestvovalo u srpskom aparatu vlasti pod okupacijom i otvoreno podržalo politiku fašističke Nemačke. S druge strane, neki profesori su podržavali jugoslovensku kraljevsku vladu u Londonu, a neki su prišli partizanskom Narodnooslobodilačkom pokretu, protiveći se okupaciji zemlje i boreći se protiv Nemaca i njihovih saradnika. Mnogi profesori su pružali pasivnu podršku i prikriveno saradivali sa nekom od sukobljenih strana u ratu. Međutim, najveći deo univerzitetskih nastavnika se držao po strani od svakog političkog i javnog angažmana i opredeljivanja i bio je posvećen teškoj svakodnevici i preživljavanju. Bez obzira na ideološko i političko opredeljenje i stavove, veliki broj nastavnika Beogradskog univerziteta je tokom rata i okupacije bio izložen strogoj kontroli, progonu i hapšenjima, dok su svi bili suočeni i sa teškim ratnim vremenima i problemima, nemaštinom, bombardovanjima i brojnim opasnostima za sopstveni život i porodicu.

Ključne reči: Drugi svetski rat, Beogradski univerzitet, profesori, okupacija, saradnja, otpor, hapšenja

Uoči Drugog svetskog rata, 1938/1939. godine, na Beogradskom univerzitetu je bilo ukupno 458 nastavnika i pomoćnog nastavnog osoblja: 93 redovna, 68 vanrednih i 68 kontraktualnih profesora, 81 docent i predavač, 140 asistenata i 8 lektora.² U pitanju su bili raznovrsni predstavnici intelektualne elite, saradnici različitih fakulteta i stručnjaci raznih struka i specijalnosti – od filozofije, filologije, prava, teologije, preko raznih grana prirodnih nauka, do raznih oblasti tehnike,³ kao i različitih godina starosti i nivoa stručnosti – od asistenata pripravnika, početnika u svojim strukama, do istaknutih redovnih profesora, priznatih naučnika i članova Srpske kraljevske akademije. I na kraju, u pitanju su bile osobe različitog socijalnog porekla, koje su imale različita ideološko-politička opredeljenja i stavove i na

¹ Rad je deo projekta *Konflikti i krize – saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku* (br. 47030) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ od 1947/1948. do 1949/1950. godine*, Beograd 1951., 55.

³ Podaci obuhvataju pored osoblja sedam beogradskih fakulteta (Filozofskog, Pravnog, Tehničkog, Medicinskog, Bogoslovskog, Poljoprivredno-šumarskog i Veterinarskog) i osoblje Pravnog fakulteta u Subotici i Filozofskog fakulteta u Skoplju koji su tada bili u sastavu Beogradskog univerziteta.

različite načine ih zastupali – većina je svoje političke stavove zadržavala za sebe, baveći se isključivao naučnim i nastavnim radom, dok su neki javno istupali sa svojim idejama, a neki su bili i aktivni političari, funkcioneri predratnih stranaka, narodni poslanici i ministri u vlada-ma (Božidar Marković, Dragoljub Jovanović, Kosta Kumanudi, Nedeljko Košanin, itd.). Pri-tom su zastupali različite ideologije, i uglavnom pripadali jednom od tri idejna kruga srpske predratne inteligencije koje je uočio sociolog Milosav Janičijević: konzervativcima koji su bili bliski organskoj misli i fašizmu; levičarima i socijalistima, a neki i komunistima; i zastupnici-ma liberalnih ideja zapadne demokratije.⁴ Treba istaći, da su profesori Beogradskog univerzita-eta uoči Drugog svetskog rata, za razliku od studenata koji su bili uglavnom levo orijentisani i pod velikim uticajem KPJ i SKOJ-a, bili u velikoj meri opredeljeni za liberalnu demokratiju i zapadne kapitalističke zemlje, i suprotstavljeni fašizmu i fašističkim režimima u Evropi.⁵

Sve to je uticalo i na ponašanje nastavnika i na odnos okupatora prema njima tokom Dru-gog svetskog rata. Brojnost, starosna, stručna, socijalna i pre svega ideološko-politička razli-čitost i struktura su uslovili različit odnos nastavnika prema Nemcima i njima potčinjenom upravnom aparatu i suprotstavljenim pokretima u okupiranoj Srbiji. S druge strane, predrat-na tradicija revolucionarnog studentskog pokreta i pretežno liberalno demokratsko i antifa-šističko opredeljenje nastavnika doveli su do oštrog i nepoverljivog nastupa okupatora pre-ma Beogradskom univerzitetu i univerzitetkim nastavnicima od samog početka okupacije.

Beogradski univerzitet je već posle demonstracija 27. marta 1941. prestao sa radom. Već u bombardovanju aprila 1941. porušeno je i oštećeno nekoliko zgrada fakulteta, instituta i klinika Beogradskog univerziteta, a razaranja i pljačka su nastavljeni tokom narednih go-dina okupacije. U neoštećene zgrade fakulteta i instituta su ubrzo useljene nemačke jedi-nice. Fakulteti tokom okupacije nisu radili, nije bilo predavanja ni vežbi, niti upisa novih studenata; povremeno su držani pojedini skraćeni kursevi, kao i ispiti za studente završnih godina i odbrana doktorskih disertacija.⁶

Međutim, tokom čitavog perioda okupacije srpske okupacione vlasti su pokušavale i da zvanično otvore i pokrenu redovan rad Univerziteta, što zbog objektivnih okolnosti i otpo-ra nemačkih organa nisu uspele da ostvare. Već od leta 1941. pokrenuta je “reorganizacija” Univerziteta, sa namerom da se ova ustanova prilagodi novim uslovima i uklopi u nemački “novi poredak”.⁷ Uredbama iz oktobra 1941. i početkom 1942, potpuno je ukinuta auto-nomija ustanove, razbijeno jedinstvo Univerziteta kao celine; postavljen je administrativni direktor, rektor i dekani su bili puka produžena ruka ministra prosvete, koji je postav-ljao njih i redovne profesore i upravljao i zadužbinama Univerziteta; uvedene su rasističke odredbe kojima je zabranjeno studiranje Jevrejima i Romima; ograničen je broj profesora i upis novih studenata; itd. Srž nove prosvetne ideologije na Univerzitetu bilo je nacionalno vaspitanje, “moralni preporod” i suzbijanje internacionalnih, komunističkih, demokratskih i prozapadnih ideja među srpskom studentskom omladinom.⁸

⁴ Milosav JANIČIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984., 178.-205.

⁵ Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004., 35., 41.-53.

⁶ *Isto*, 53.-54. Tako je, recimo, na Medicinskom fakultetu tokom okupacije diplomiralo ukupno 314 studenata, i to 154 školske 1940/41, 112 školske 1941/42, 30 školske 1942/43. i 18 školske 1943/44. Snežana VELJKOVIĆ, *Hronika Medicinskog fakulteta u Beogradu 1920–2010*, Beograd 2010., 330.

⁷ *Novo vreme*, (Beograd), br. 71, 27. VII. 1941., 3.; *Isto*, br. 74, 30. VII. 1941., 3.; “Изјава комесара просвете Велибора Јонића о новој организацији Универзитета”, *Isto*, br. 75, 31. VII. 1941., 3.; “Питање нашег Универзитета”, *Isto*, br. 82, 8. VIII. 1941., 3.

⁸ *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, приредио Драгољуб Бараљић, Београд 1967., 923.-934., 935.-981., 989.-990.; “Изјава министра просвете г. Јонића о новој Уредби о

Univerzitetski senat, koji je održavao sednice i posle početka okupacije i prekida rada Univerziteta, pokušao je da pruži otpor planiranim izmenama krajem maja i krajem avgusta 1941, kada se u posebnom Memorandumu usprotivio donošenju novih zakonskih akata o univerzitetu za vreme ratne nesigurnosti i okupacije kao privremenog stanja; posebno je kritikovan sastav komisije koja je radila na donošenju novih propisa i zapostavljenost nastavnika Univerziteta u njoj. Tako je Senat pokušao da odbrani autonomiju ustanove i, mada u tome nije uspeo, jasno je pokazao ono što su nemačke i srpske okupacione vlasti već pretpostavljale: da su univerzitetski profesori uglavnom antiokupatorski i antifašistički raspoloženi i da među njima ima mnogo nepokolebljivih protivnika. Iskazan otpor, demokratsko opredeljenje nastavnika, revolucionarne tradicije studenata, nacionalni karakter ustanove i opasnost od okupljanja velikog broja omladine, ometali su nameru srpskih vlasti da zvanično pokrenu rad Univerziteta tokom okupacije. Nametanje novih uredaba 1941. i 1942, izbor novih organa juna 1942, pokušaji otvaranja Univerziteta krajem 1942. i tokom 1943, pa čak i svečano otvaranje Univerziteta januara 1944. bili su usiljeni potezi domaćih vlasti, bez stvarnih osnova i rezultata.⁹

Najveće posledice “reorganizacije” Univerziteta i okupacije zemlje uopšte, snosili su nastavnici i asistenti, kao nosioci demokratske tradicije ustanove i otpora novonastalom stanju. Prema sumarnim brojkama tokom okupacije sa Univerziteta je otpušteno ili penzionisano 206 nastavnika, 82 su odvedena u zarobljeništvo u Nemačku i Italiju, 6 u internaciju, 34 je hapšeno, 14 je učestvovalo u ratu; jedan nastavnik je poginuo, 2 su streljana, a 8 je umrlo prirodnom smrću tokom rata.¹⁰

Posle donošenja novih propisa celokupno nastavno i pomoćno nastavno osoblje je stavljeno na raspoloženje; potom su odlukom Ministra prosvete srpske vlade pod okupacijom (Velibor Jonić) neki od njih ponovo preuzimani u službu, a drugi dobijali otkaz ili penzionisani. Pritom su glavnu ulogu imali poreklo, nacionalna pripadnost, politički angažman, pripadnost masonima, odnos prema komunistima, itd. Politički podobni pojedinci su vraćani u službu, a oni koji su smatrani nacionalno nepouzdanim, bliskim komunistima, demokratama, prozapadnjacima, antifašistima i masonima, prevremeno su penzionisani ili jednostavno odstranjivani iz službe. Zbog nacionalne pripadnosti sa fakulteta su uklanjani Rusi, Nemci, Hrvati, Česi. Na novom “reorganizovanom” Univerzitetu po raznim osnovama nije bilo mesta za naučnike kao što su bili Georgije Ostrogorski, Kiril Taranovski, Vojislav Mišković, Miloš Đurić, Dragoslav Stranjaković sa Filozofskog, Aleksandar Kostić, Đorđe Nešić, Aleksandar Ignjatovski sa Medicinskog, Vladimir Farmakovski, Jakov Hlićijev, Kirilo Savić sa Tehničkog, itd. Ministarstvo prosvete je koristilo pravo i da izabere nastavnike u niže zvanje od onog koje su već imali, a da, s druge strane, podobne pojedince postavi na položaje za koje nisu imali dovoljne kvalifikacije. I ovaj pokušaj kadrovskog sređivanja Univerziteta, kao i pokušaj njegovog otvaranja, odvijao se sporo i uz brojne probleme, i nije dovršen do 1944. godine.¹¹

Univerzitetu”, *Novo vreme*, br. 145, 21. X. 1941., 3.; “Основна уредба о Универзитету”, *Исто*, br. 146, 22. X. 1941., 3.; “Универзитет на прекретници”, *Исто*, br. 154, 31. X. 1941., 3.

⁹ Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1991., 139.-144.; Исти, “Окупатор и Београдски универзитет 1941-1944”, *Историографске контроверзе*, Београд 1998., 424.-432.; Љубинка ШКОДРИЋ, *Београдски универзитет у Другом светском рату*, Београд 2011., 1.-12. (рад у рукопису).

¹⁰ Б. ПЕТРАНОВИЋ, “Окупатор и Београдски универзитет 1941-1944”, 425.; Божидар ЂОРЂЕВИЋ, “Универзитет у Београду 1863 – 1963”, *Годишњак града Београда*, IX-X, 1962.-1963., бр. 9-10, 55.-57.

¹¹ Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, Београд 2009., 118.-123.; Иста, *Београдски универзитет у Другом светском рату*, 7.-9.; S. VEJKOVIĆ, *n. d.*, 309.-310.

U međuvremenu, pritisak nemačkih i domaćih organa vlasti i policije na profesore je bio konstantan. Tako su se već juna 1941. na spisku istaknutih levičara koje je trebalo uhapsiti našla i imena nekoliko univerzitetskih nastavnika (Jovan Đorđević, Siniša Stanković, Đorđe Tasić, Stefan Đelineo, itd.).¹² Razvoj ustanka u leto 1941. doveo je do pojačanog pritiska na profesore i intelektualce, kao i ostale javne ličnosti, da se otvoreno suprotstave ustanicima i pruže podršku okupatoru i domaćim vlastima da održe red i mir u zemlji. Tako je sredinom avgusta 1941. u listu "Novo vreme" objavljen antikomunistički proglas "Apel srpskom narodu", sa spisakom lica koja su ga podržala. U Apelu su osuđeni antifašistički pobunjenici, "razbojničke bande sastavljene od komunista i odbeglih robijaša", srpski narod je pozvan na održavanje reda i mira i lojalnost okupacionoj vlasti i zatražena je podrška i pomoć u borbi protiv ustanika. Apel su potpisali mnogi političari, advokati, crkveni velikodostojnici, privrednici, bankari, trgovci, zanatlije, književnici i umetnici. U dva nastavka, 13. i 14. avgusta, objavljeno je preko 400 imena potpisnika Apela, s tim da spisak nije bio završen. Među potpisnicima je bilo preko 80 profesora, docenata i asistenata Beogradskog univerziteta, odnosno oko 115 nastavnika visokoškolskih ustanova, ukoliko se pored Univerziteta uračunaju i Likovna i Muzička akademija, Ekonomsko-komercijalna visoka škola i Viša pedagoška škola. Među njima su bili Aleksandar Belić, predsednik Srpske kraljevske akademije i profesor Filozofskog fakulteta, Petar Micić rektor Univerziteta, Toma Rosandić rektor Likovne akademije, Petar Konjević, rektor Muzičke akademije i istaknuti profesori Mihailo Ilić, Viktor Novak, Milan Budimir, Pavle Vujević, Radivoje Kašanin, Milutin Milanković, Đorđe Tasić, Ivan Đaja, Ilija Pržić, itd.¹³ Pored otvorenih pristalica i saradnika okupatora, mnogi profesori su dali svoj potpis pod psihološkim pritiskom, u strahu od posledica i pod otvorenom prinudom, a postojala je i mogućnost da su imena nekih nastavnika iskorišćena bez njihovog znanja. Neki su otvoreno odbili da potpišu Apel (Miloš Đurić, Milivoje Kostić, Aleksandar Kostić, itd.).¹⁴

Osim propagandne vrednosti, potpis na Apelu nije mnogo značio Nemcima. Nepoverenje prema većini profesora i intelektualaca je i dalje postojalo i izlagalo ih nadzoru i hapšenjima. U noći 4-5. novembra 1941. Gestapo je među 150 istaknutih intelektualaca, kulturnih i javnih radnika koji su optuženi za antinemačko držanje, pripadnost masonima i saradnju sa komunistima, uhapsio i odveo u logor na Banjicu kao taoce i 32 profesora univerziteta. Među njima su bili Aleksandar Belić, Petar Kolendić, Miloš Đurić, Viktor Novak, Branko Popović, Siniša Stanković, Aleksandar Deroko, Živojin Đorđević, Vaso Čubrilović, i drugi. Bili su smešteni u posebnim sobama, izdvojeni od ostalih zatvorenika, imali su bolje uslove za život, i čak su organizovali predavanja, tribine i diskusije, o raznim temama kojima su se bavili. Neki od njih su već tokom novembra i decembra pušteni, drugi su ostali duže, a neki su kasnije ponovo hapšeni. Hapšenja profesora su nastavljena i narednih godina okupacije (Milivoje Kostić, Dušan Dohčević, Stefan Đelineo, Gojko Grđić, itd.). Dva profesora Pravnog fakulteta su krajem okupacije streljana u logoru na Banjici: Mihailo Ilić marta 1944. i Đorđe Tasić oktobra 1944.¹⁵ Streljanje su izbegli profesori

¹² Бранислав БОЖОВИЋ, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998., 189.-193.

¹³ "Апел српском народу", *Ново време*, бр. 86, 13. август 1941., 1., 3.; *Исто*, бр. 87, 14. август 1941., 3.

¹⁴ Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 218.; Б. БОЖОВИЋ, *н. д.*, 313.-315.; Arhiv Srbije, Beograd (dalje: AS), Ministarstvo prosvete Srbije (dalje: MPS), f. XXVI-23, dosije M. Kostića; AS, MPS, f. XXIV-17, dosije A. Kostića; AS, Beogradski univerzitet (dalje: BU), f. III-101, dosije A. Kostića.

¹⁵ *Logor Banjica: Logoraši: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, tom I, Beograd 2009., 140.-147.; Сима БЕГОВИЋ, "Професори и академици у логору на Бањици", *Универзитет у Београду 1838.–1988*, Београд 1988., 245.-261.; Владислав Д. ПАВЛОВИЋ, *Дневник*, Београд 2003.; Б. ПЕТРАНОВИЋ, "Окупатор и Београдски универзитет 1941 – 1944", 429.-430.; Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, 331.-333.

Siniša Stanković i Stefan Đelineo koji su pobjegli iz logora oktobra 1944. i skrivali se do ulaska partizana u grad.¹⁶

Uklanjanje sa posla tokom “reorganizacije”, progon i hapšenje navedenih nastavnika tokom okupacije nisu bili prouzrokovani otvorenim otporom okupatoru, konkretnim potezima usmerenim prema okupacionim vlastima ili pružanjem podrške antifašističkom pokretu i ustanku. Mnogi profesori koji su su avgusta 1941. dali javnu podršku okupatoru i domaćim vlastima u borbi za red i mir i suzbijanje ustanka, našli su se novembra 1941. zatvoreni na Banjici (A. Belić, M. Ilić, Lj. Dukanac, V. Novak, Miodrag Ibrovac, Milan Fotić, itd.). Odnos prema njima je proisticao iz opšteg stava da je ideološko-političko opredeljenje nastavnika Beogradskog univerziteta još od pre rata u većini demokratsko, prozapadno, antifašističko i antinemačko.¹⁷

Međutim, među profesorima Beogradskog univerziteta je bilo i onih koji su od početka rata i okupacije otvoreno iskazali svoj stav prema okupatoru i nemačkom Rajhu i fašizmu, kroz angažman i podršku organima okupatorske vlasti, ili kroz otpor okupatoru i angažman u pokretima otpora. Stav je uglavnom zavisio od pripadnosti jednom od tri kruga srpske predratne inteligencije: tako su se među nekolicinom saradnika Nemaca uglavnom našli predratni konzervativci bliski organskoj misli i fašizmu; Ravnogorskom pokretu i kraljevskoj vladi su pružili podršku liberalno-demokratski i prozapadno orijentisani nastavnici; a učesnici ili saradnici partizanskog pokreta su bili predratni socijalisti, levičari i nekoliko komunista. Međutim, treba reći da taj izbor i angažman nije uvek i samo bio određen ideološkim razlozima, već je često i zavisio od oportunitizma, interesa, pritiska i konkretnih, teških ratnih okolnosti.

Nekoliko nastavnika je svoju progermansku orijentaciju i odnos prema novonastalom stanju pokazalo učešćem u organima vlasti pod okupacijom. Već su se u Savetu komesara, upravnom organu koji je formiran maja 1941. na okupiranoj teritoriji Srbije, pod vođstvom Milana Aćimovića i potpunom kontrolom Nemaca, našla tri univerzitetska nastavnika. Inženjer Milosav Vasiljević je bio privatni docent Tehničkog fakulteta od 1936, a od 1935. je bio pripadnik “Zbora” Dimitrija Ljotića na čijoj se listi kandidovao za izbore i pripadao vrhu stranke. U Savetu komesara je držao resor narodne privrede. Stevan Ivanić je bio privatni docent Medicinskog fakulteta za predmet Higijena od 1933. i upravnik Centralnog higijenskog zavoda. Bio je blizak Dimitriju Ljotiću i jedan od osnivača “Zbora”. U Savetu je do kraja avgusta bio komesar socijalne politike i narodnog zdravlja. Lazo M. Kostić je pre rata predavao ekonomsku politiku i statistiku na Pravnom fakultetu u Subotici i Ljubljani, a 1937. je prešao na novoformiranu Ekonomsko komercijalnu visoku školu u Beogradu. Do početka jula je bio komesar saobraćaja. Sva trojica su 1944. otišli iz zemlje i ostatak života proveli u emigraciji. Sud časti ih je 1945. u odsustvu udaljio sa Univerziteta zbog saradnje sa okupatorom, a Vasiljević je odlukom Državne komisije za zločine okupatora i njegovih pomagača proglašen za ratnog zločinca.¹⁸

¹⁶ Istorijski arhiv Beograda, Beograd (dalje: IAB), Memoarska građa (dalje: MG), 4573/MG-708, Sećanje Aleksandra Đelinea.

¹⁷ Hapšenja nastavnika su bila praćena i ciničnim komentarima u javnosti. Po Beogradu je krajem 1941. kolala priča da je Tihomir R. Đorđević čuveni etnolog i profesor Univerziteta uhapšen zato što je “pisao o Ciganima”. Đorđević, koji je novembra 1941. odveden na Banjicu, se inače naučno bavio Ciganima i objavio niz radova o njima (*Svakoдневни живот под окупацијом 1941.–1944. Искусство једног Београђанина*, прир. Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, Београд 2011., 55., 89.).

¹⁸ В. ПЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 135.-147.; Б. БОЖОВИЋ, *н. д.*, 89, 205.; Симо Ц. ЂИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недућевој Србији 1941–1944*, Београд 2009., 90., 207., 273.-274., 531.; Момчило МИТРОВИЋ, *Изгубљене илузије*

I u vladi nacionalnog spasa koju je krajem avgusta 1941. formirao Milan Nedić bila su dva profesora Univerziteta. Dužnost ministra prosvete je kratko vreme (do 7. oktobra 1941. kada ga je zamenio Velibor Jonić) obavljao Miloš Trivunac, profesor Filozofskog fakulteta, istaknuti germanista i osnivač katedre za nemački jezik i književnost Beogradskog univerziteta, osnivač Jugoslovensko nemačkog društva i dopisni član nemačke akademije. Iako se na položaju ministra nalazio samo oko mesec dana i nije bio pristalica fašizma i nemačke politike, odmah po oslobođenju Beograda u jesen 1944. je uhapšen i potom streljan kao saradnik okupatora. Istu sudbinu je imao i hirurg, privatni docent za istoriju medicine na Medicinskom fakultetu od 1937, Jovan Mijušković, koji je do 7. novembra 1942. bio ministar narodnog zdravlja i socijalne politike. Kao i njegov prethodnik S. Ivanić, posebnu pažnju je posvetio zbrinjavanju izbeglica iz NDH i prevenciji zaraznih bolesti. Pre rata je bio član Radikalne stranke i narodni poslanik. U prvom naletu po oslobođenju Mijušković je uhapšen i zbog saradnje sa okupatorom streljan.¹⁹

I na drugim položajima u aparatu vlasti su se našli univerzitetski nastavnici. Posebno treba istaći Branimira Maleša, predratnog docenta Filozofskog fakulteta, istaknutog fiziologa i antropologa koji je od jula 1941. bio načelnik Odeljenja za narodno prosvetavanje u Ministarstvu prosvete. Maleš se pre rata posebno zanimao antropometrijom i eugenikom, proučavao rasne tipove Balkana i iznosio otvoreno rasističke i antisemitske stavove. Tokom okupacije je saradivao sa Gestapoom dostavljajući podatke o srednjoškolskoj i studentskoj omladini i propagirao politiku nemačkog Rajha i Nedićeve vlade u štampi i javnosti. Januara 1943. je postavljen za redovnog profesora Antropologije i Socijalne antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Uoči oslobođenja Beograda 1944. je otišao u emigraciju gde je ostao do smrti. Državna komisija FNRJ ga je zbog rada tokom okupacije proglasila za ratnog zločinca i izdajnika naroda.²⁰ Pojedini nastavnici nisu imali formalne funkcije u državnom aparatu, ali su bili bliski pokretu “Zbor” ili vlastima pod okupacijom i stalnim nastupima u štampi i javnosti zastupali njihove interese (npr. Đoko Slijepčević, docent Bogoslovskog fakulteta).

Treba pomenuti i da je jedan predratni nastavnik Beogradskog univerziteta, redovni profesor Poljoprivredno-šumarskog fakulteta Josip Balen, tokom rata bio ministar šuma i voda u vladi Nezavisne Države Hrvatske. Posle rata je pobjegao u Argentinu, Sud časti ga je uklonio sa Univerziteta i proglašen je za ratnog zločinca odlukom Državne komisije.²¹

Vid saradnje sa okupacionim vlastima je bilo i prihvatanje funkcija na “reorganizovanom” Univerzitetu. Petar Micić koji je bio rektor od 1939, potpisao je “Apel srpskom narodu” ali je odbio da saraduje na reorganizaciji Univerziteta i zato je penzionisan decembra 1942. i do kraja okupacije bio u penziji.²² S druge strane, maja 1942. su prihvatili da obavljaju funkcije na Univerzitetu i fakultetima: novi rektor Nikola Popović, dekan Filozofskog fakulteta Vese-

1944–1952 Београд 1997., 116., 138.-139.; AS, MPS, f. III-39, dosije M. Vasiljevića; Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Srbije (dalje: DAMSP), Politička arhiva (PA), Francuska 1949., f. 136, dosije 20, signatura 411525.

¹⁹ “Образована је нова српска влада”, *Ново време*, бр. 101, 30. август 1941., 1., 4.; В. ПЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 219.; Б. БОЖОВИЋ, *н. д.*, 365., 367.; С. БИРКОВИЋ, *н. д.*, 312., 481., 532.-533.; Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944*, 166-167; *Сто година Филозофског факултета у Београду 1863–1963*, Београд 1963., 432.-436.

²⁰ AS, MPS, f. VI-10, dosije B. Maleša; AS, BU, f. IV-34, dosije B. Maleša; Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Državna komisija FNRJ za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 110-85-766; Љ. ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, 41., 92., 175.-176., 189., 390.

²¹ IAB, MG, 4317/MG-655, sećanje Tome Bunuševca; DAMSP, PA, Jugoslavija, 1949., f. 59, dosije 6, sign. 414469; М. МИТРОВИЋ, *н. д.*, 116.

²² AS, MPS, f. LXIV-46, dosije P. Micića.

lin Čajkanović, dekan Pravnog Lazo Kostić, dekan Tehničkog Branko Popović, dekan Medicinskog Milovan Milovanović (1943/1944. Vojislav Arnovljević), dekan Poljoprivrednog Mihailo Gradojević i dekan Bogoslovskog fakulteta Lazar Mirković. Nekoliko profesora je od kraja 1942. učestvovalo i u izradi Srpskog civilnog plana (N. Popović, V. Čajkanović, L. Kostić, M. Gradojević, M. Vasiljević, V. Arnovljević, Nikola Radojičić, itd.). Sve to su bili dovoljni razlozi posleratnim komunističkim vlastima da pojedine profesore osude za saradnju sa okupatorom i uklone sa Univerziteta (I. Pržić i B. Popović su streljani, a N. Popović poslat na robiju). Za osudu nije bilo potrebno aktivno učešće u aparatu vlasti i univerzitetskim organima, već je bio dovoljan i bilo koji drugi vid stručne, privredne, društvene, naučne, kulturne i javne delatnosti tokom okupacije (predavanja, govori na radiju, objavljivanje članaka i knjiga, službena putovanja, saradnja sa preduzećima, itd.), na koje su profesori bili prinuđeni iz egzistencijalnih, profesionalnih, ili drugih razloga. Tako je Henrik Barić sa Filozofskog fakulteta objavljivao radove i prevode tokom okupacije i držao predavanja u Beču; Branislav Milovanović sa istog fakulteta je radio kao stručnjak u okupatorskom rudarskom preduzeću "Antimon", objavio knjigu i članke u listovima "Novo vreme" i "Naša borba", itd; Nikola Obradović sa Tehničkog i Adam Lazarević sa Pravnog su po puštanju iz zarobljeništva držali predavanja na Kolarčevom univerzitetu, objavljivali članke u štampi i saradivali sa Ministarstvom pravde, odnosno privrede; Pavle Vasić sa Tehničkog je putovao u Beč na stručnu konferenciju, vršio ispitivanja za nemačku vojsku, saradivao sa "Sartidom" iz Smedereva; itd.²³

S druge strane, pojedini istaknuti beogradski profesori, koji su bili politički aktivni i pre rata, i koji su se okupili oko Srpskog kulturnog kluba 1937, otvoreno su se protivili stanju nastalom posle okupacije i učestvovali su u delovanju izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije u Londonu ili Ravnogorskog pokreta i njegovih organa. Ovde treba pre svega pomenuti Slobodana Jovanovića, pravnika i istoričara, penzionisanog profesora Univerziteta i akademika, koji je ušao u pučističku vladu marta 1941. kao potpredsednik, od avgusta 1941. do januara 1942. i kao ministar, a od januara 1942. do juna 1943. bio predsednik i ministar unutrašnjih i spoljnih poslova vlade Kraljevine Jugoslavije u Londonu. Pored njega od predratnih političara nastavnika Univerziteta u emigraciji su se tokom rata nalazili i profesori Pravnog fakulteta Božidar Marković i Mihailo Konstantinović, a kraljev namesnik i profesor Medicinskog fakulteta Radenko Stanković je bio u internaciji u Beču, a potom u Beogradu. Istovremeno, u sastavu Centralnog nacionalnog komiteta, političkog tela u okviru Jugoslovenske vojske u otadžbini, bili su Dragoslav Stranjaković, istoričar, profesor Filozofskog fakulteta, aktivista Srpskog kulturnog kluba; Pero Slijepčević, književni istoričar, germanista i germanofil, profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju, a potom i u Beogradu; i Slobodan Drašković, ekonomista, profesor Pravnog fakulteta, član Srpskog kulturnog kluba, zarobljenik u Italiji i potom u Osnabriku. Navedeni profesori su pripadali različitim političkim opcijama i njihove posleratne sudbine su različite: neki su posle rata ostali u emigraciji (Jovanović, Drašković, Marković), neki su se vratili u zemlju, nastavili karijeru i saradivali sa novim vlastima (Konstantinović, Slijepčević) ili bili hapšeni i proganjeni (Stanković, Stranjaković).²⁴

²³ AS, MPS, f. XVI-36, dosije M. Gradojevića; AS, MPS, XLIV-44, dosije Borivoja D. Milojevića; AS, MPS, XLIII-1, dosije Branislava Milovanovića; AS, BU, V-114, dosije Nikole Obradovića; AS, BU, f. I-99, dosije Pavla Vasića; Б. ПЕТРАНОВИЋ, "Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944", 430.; ИСТ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 492.-493.; D. BONDŽIĆ, *n. d.*, 83.-85.; М. МИТРОВИЋ, *н. д.*, 114.-141.

²⁴ В. ПЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 86., 134., 168., 176., 215., 234., 376., 380.; Коста НИКОЛИЋ, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2008., 12.-14., 105.-111.; С. ЂИРКОВИЋ, *н. д.*, 312., 459., 468.; AS, BU, f. II-62, dosije Slobodana Draškovića.

Na kraju, nekoliko nastavnika je aktivno učestvovalo u partizanskom Narodooslobodilačkom pokretu. Prema nekim podacima u partizanskim jedinicama je bilo 14 nastavnika, 1 asistent i 2 službenika Univerziteta, od kojih je poginuo 1 profesor, 1 asistent i 1 službenik.²⁵ Jula 1943. četnici su ubili Simu Miloševića, lekara, parazitologa i profesora Medicinskog fakulteta, koji je od 1941. učestvovao u pokretanju ustanka i na prvom zasedanju AVNOJ-a izabran u Izvršni odbor.²⁶ Od početka je istaknuto mesto u NOP-u imao i Pavle Savić, fizičar, profesor Filozofskog fakulteta, saradnik Irene i Frederika Žolio Kirija u Parizu na istraživanju radioaktivnosti, član KPJ od 1939, šifrant Vrhovnog štaba tokom rata i član AVNOJ-a.²⁷ U ratu su učestvovali i Dušan Nedeljković, filozof, član KPJ, profesor Filozofskog fakulteta u Skoplju, a potom i u Beogradu; Dragiša Ivanović, fizičar, član KPJ i narodni heroj; Radivoje Uvalić, ekonomista, član KPJ, španski borac; a pokret su aktivno pomagali i Toma Bunuševac sa Poljoprivrednog, biolozi Stefan Đelineo i Siniša Stanković sa Filozofskog, Kirilo Savić sa Tehničkog, itd.²⁸

Pored ovih aktivnih i istaknutih učesnika, pomenuti pokreti su imali i pasivne pristalice, simpatizere i pritajene saradnike među profesorima Beogradskog univerziteta. Međutim, za većinu neopredeljenih, neaktivnih nastavnika, nepriklonjenih ni jednoj vojsci niti ideologiji, osnovno pitanje nije bilo ideološko opredeljivanje i politički aktivizam, već pukom preživljavanje i očuvanje porodice u ratnim uslovima, pod bombama, u nemaštini, nestašici ogreva i hrane u okupiranom Beogradu. Iz toga je često proisticao i motiv za određene vidove stručne aktivnosti, iznuđene društvene i kulturne "saradnje" sa okupatorom, držanje predavanja ili objavljivanje knjiga i članaka, što je za intelektualce bio jedini mogući izvor prihoda u ratnim vremenima. O tome slikovito govori odbrana profesora Henrika Barića pred Sudom časti 1945: "Usled neprijateljskog bombardovanja 6. aprila 1941. godine izgorela je do temelja moja kuća i u njoj celokupno moje pokretno imanje: nameštaj, odela i moja dragocena lična biblioteka, pa sam, usled te katastrofalne nesreće, za izdržavanje svoje porodice bio upućen isključivo na svoju platu, koja ni u kojem slučaju nije mogla obezbediti opstanak moj i moje porodice".²⁹

Slična je bila situacija mnogih univerzitetskih nastavnika koji su okupaciju proveli u Beogradu. Njihovo suočavanje sa ratnim teškoćama je bilo različito: neki su se povlačili i prekidali društvene kontakte i naučni i stručni rad; drugi su upravo koristili to povlačenje za bavljenje intelektualnim radom čije rezultate nisu odmah objavljivali; neki su do sredstava za život dolazili prodajući nameštaj, koristeći pomoć članova porodice ili tražeći honorare za svoje radove i predavanja. Pisac Arifton Mihailović govori o pokušajima filozofa Branislava Petronijevića, Miloša Đurića i drugih, da dobiju novčanu pomoć od državnih organa, kao i da učestvuju u radu prosvetnih organa i saradnjom u okupacionoj štampi obezbede sredstva za život.³⁰ Profesor Pravnog fakulteta i istaknuti političar, vođa Narodne

²⁵ Б. ЂОРЂЕВИЋ, *н. д.*, 57. Ovde treba pomenuti i da je nekoliko nastavnika tokom rata umrlo ili poginulo van borbi i logora. Polovinom aprila 1941. je poginuo istoričar Vladimir Ćorović pošto se srušio avion u kojem sa povlačio u Grčku; tokom Aprilskog rata je u Kotoru umro istoričar Vasilj Popović; posle povratka iz zarobljeništva maja 1943. je umro matematičar Mihailo Petrović Alas; pred kraj rata, uvređen savezničkim bombardovanjem Beograda i Srbije u proleće 1944., umro je i istoričar književnosti Bogdan Popović; itd. (*Сто година Филозофског факултета*, 240., 246., 498.; Milutin MILANKOVIĆ, *Sećanja*, Beograd 2005., 464.-466., 468.-471., 530.-534.).

²⁶ *Српско лекарско друштво. Споменница 1872 – 1972*, Beograd 1972., 221.

²⁷ Павле САВИЋ, *Наука и друштво*, Beograd 1978., 224.-281.

²⁸ IAB, MG, 4317/MG-655, Sećanje T. Bunuševca; 2276/MG-262, Sećanje Selene Bunuševac; 4573/MG-708, Sećanje Aleksandra Đelinea.

²⁹ М. МИТРОВИЋ, *н. д.*, 119.

³⁰ Аритон МИХАИЛОВИЋ, *Успомене из окупације 1942–1944*, (приредио Бојан Ђорђевић), Beograd 2004., 51., 69.-71.

seljačke stranke Dragoljub Jovanović, na više mesta u svojim sećanjima govori o periodu okupacije, bombardovanju, skrivanju i strahu od Nemaca i specijalne policije i pominje da je njegova ćerka tokom okupacije prekinula studije i naučila stenografiju i daktilografiju da bi tako zarađivala za sebe i porodicu.³¹

Milutin Milanković, istaknuti astronom i matematičar, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, je u sećanjima ukratko prikazao život u okupiranom Beogradu, počev od potrebnog opisa bombardovanja 6. aprila 1941. u kojem mu je uništeno tek odštampano celokupno izdanje knjige “Kanon osunčavanja”. Milanković je “dugu i tešku neprijateljsku okupaciju” proveo u svojoj kući, oštećenoj u bombardovanju, (“krov rastrešen, zidovi oštećeni, prozorska okna razlupana”), okružen knjigama, pišući delo “Kroz carstvo nauka”, i tako “uz velikane nauke od Pitagore, do Njutna, Faradeja i Darvina preboleo nevolje onog doba kojih je bilo u izobilju”. Retko je izlazio u “razrušenu, unakaženu varoš”, viđao se jednom nedeljno sa kolegama matematičarima i drugim profesorima Univerziteta, a preživljavao je uz pomoć sina i snahe i prodajući “suvišni” nameštaj, klavir i nakit. Napustio je Beograd tokom savezničkog bombardovanja aprila 1944, a potom se vratio i dočekaos oslobođenje oktobra 1944. Tada je pred porušenom novom zgradom univerziteta, zagledan u “večernje nebo zarumenjeno intenzivnim crvenilom” osetio da je stupio “na prag Novog doba”.³²

To “novo doba” je profesorima Beogradskog univerziteta donosilo nove opasnosti, teškoće i probleme i zahtevalo nova odricanja, snalaženja i opredeljivanja. Život u novom sistemu je u velikoj meri zavisio i od ponašanja tokom Drugog svetskog rata i okupacije koje je stalno proveravano i isticano, ali i od novih okolnosti, interesa i kompromisa i ponovnih opredeljivanja i prilagođavanja.

BELGRADE UNIVERSITY PROFESSORS AND THE SECOND WORLD WAR

Summary: This article presents the most characteristic attitudes of distinguished Belgrade university professors toward the Second World War, occupation, Germany, fascism, antifascism and conflicted armies and ideologies in Serbia. During the war, several professors actively participated in Serbian administration under occupation and free-spoken supported politics of fascist Germany. On the other side, some professors supported the Yugoslav Royal Government in London, and the others joined with partisans National liberating Movement, resisting to occupation of country and fighting against Germans and their collaborators. Many professors were giving passive support and were secretly cooperating with some of conflicted sides in the war. However, the biggest part of university teachers were keeping out of any political and public engagement and determining, and were dedicated to hard everyday life and surviving. Without consideration of ideological and political determination and attitudes, a big number of Belgrade university teachers were exposed to strictly control, persecution and arrests during the war and occupation, and all of them were faced with hard war times and problems, poverty, bombardments, and numerous dangers for themselves and their families.

Keywords: The Second World War, Belgrade university, professors, occupation, colaboration, resistance, arrests

³¹ Драгољуб ЈОВАНОВИЋ, *Медальони*, књига I, Београд 2008., 280.-281., 351.-352.

³² Milutin MILANKOVIĆ, *n. d.*, 455.-475.

Literatura

- Сима БЕГОВИЋ, “Професори и академици у логору на Бањици”, *Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд 1988.
- Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Београд 2004.
- Бранислав БОЖОВИЋ, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.
- Симо Ц. БИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд 2009.
- Божидар ЂОРЂЕВИЋ, “Универзитет у Београду 1863–1963”, *Годишњак града Београда*, IX-X, 1962.–1963., бр. 9-10.
- Miloslav JANIĆIJEVIĆ, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Београд 1984.
- Драгољуб ЈОВАНОВИЋ, *Медаљони*, књига I, Београд 2008.
- Logor Banjica: Logoraši: Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, том I, Београд 2009.
- Аритон МИХАИЛОВИЋ, *Успомене из окупације 1942–1944*, (приредио Бојан Ђорђевић), Београд 2004.
- Milutin MILANKOVIĆ, *Sećanja*, Београд 2005.
- Момчило МИТРОВИЋ, *Изгубљене илузије 1944–1952*, Београд 1997.
- Коста НИКОЛИЋ, *Владе Краљевине Југославије у Другом светском рату 1941–1945*, Београд 2008.
- Владислав Д. ПАВЛОВИЋ, *Дневник*, Београд 2003.
- Вранко РЕТРАНОВИЋ, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Београд 1991.
- Бранко ПЕТРАНОВИЋ, “Окупатор и Београдски универзитет 1941–1944”, *Историографске контроверзе*, Београд 1998.
- Павле САВИЋ, *Наука и друштво*, Београд 1978.
- Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944. Искуство једног Београђанина*, (прир. Наташа Милићевић и Душан Никодијевић), Београд 2011.
- Српско лекарско друштво. Споменица 1872–1972*, Београд 1972.
- Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ od 1947/1948. do 1949/1950. godine*, Београд 1951.
- Сто година Филозофског факултета у Београду 1863–1963*, Београд 1963.
- Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944*, Београд 2009.
- Љубинка ШКОДРИЋ, *Београдски универзитет у Другом светском рату*, Београд 2011. (рад у рукопису).
- Снежана ВЕЉКОВИЋ, *Хроника Medicinskog fakulteta u Beogradu 1920–2010*, Београд 2010.
- Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, (приредио Драгољуб Баралић), Београд 1967.

Arhivi i časopisi

- Архив Србије, фондови Министарство просвете Србије и Београдски универзитет
Историјски архив Београда, Мемоарска грађа
- Архив Југославије, Државна комисија ФНРЈ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије, Политичка архива
Ново време (Београд)

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA